

”Gud, för dig är allting klart, allt det dolda uppenbart”: Guds allmakt och allvetande som uppenbarad och fördold i ett urval psalmer

SUSANNE WIGORTS YNGVESSON

Psalmisten övervinner skräcken från den all-reflekterande spegeln och från det aldrig sovande vittnet genom sin igenkänning av livets oändliga mysterium, dess grund och dess mening.

Paul Tillich¹

Bilder för Guds allmakt, allvetande och allseende är ganska rikt förekommande. I *Den svenska psalmboken* 1986, vilken jag har valt att avgränsa mig till för min analys, har jag funnit 29 psalmer som tydligt benämner allmakten (eller närliggande begrepp) och något exempel där det är tydligt att det är allmakten som åsyftas utan att ordet nämns. Av de 29 psalmerna ingår 19 i den ekumeniska delen och nio i Svenska kyrkans särskilda del.² Jag gör inte anspråk på att inventeringen är komplett, eftersom avgränsningarna delvis är en tolkningsfråga, men genom de många exemplen är det tydligt att teologi om allmakt är ett återkommande tema i *Den svenska psalmboken* 1986. Genom att välja ut några av dem för ett närmare studium avser jag att visa på olika tolkningar som kommer till uttryck. Det är inte författarnas intentioner med texten som jag studerar och jag menar att en sådan inte ens är tillgänglig. Inte heller är det psalmens tillkomsthistoria som analysen handlar om, även

1 Tillich 1955, s. 48: “The Psalmist thus conquers the horror of the all-reflecting mirror and of the never-sleeping witness by his recognition of the infinite mystery of life, its ground and its meaning.”

2 De som jag funnit i *Den svenska psalmboken* 1986 är följande: 2; 3:1, 4; 11:1; 19:1; 26:3; 32; 34; 90; 132; 169; 210; 217; 227; 268; 289; 305; 314:4; 315; 325; 327:3; 335; 378:1; 418:1; 423:2; 428:2; 457:3; 486; 628:2; 634:5.

om jag berör den i enstaka fall. Syftet med textanalyserna är istället att tolka psalmerna teologiskt i förhållande till allmakten och närliggande begrepp. Av det skälet har jag också valt att inte jämföra bearbetningar av psalmer eller presentera en historieskrivning mer än i undantagsfall och då i korthet. Analyserna görs utifrån de texter som förekommer i *Den svenska psalmboken 1986*.

Augustinus, Paul Tillich och delvis Martin Luther är de huvudsakliga referenserna i analysen, den senare också såsom uttolkad av Mjaaland. De har inte, vad jag har funnit, haft direkt inverkan på textförfattarna (förutom som egen psalmdiktare i Luthers fall). Flera av psalmerna skrevs dessutom före Tillichs livstid. De har dock arbetat med begrepp som är relevanta för analysen. Jag låter därför de teologerna och deras argument bidra med ett klangrum till psalmtexterna och öppna för vidare tolkningar i texten enligt en hermeneutisk rörelse. Jag har dock inte gått åt andra hållet, det vill säga tolkat teologernas argument utifrån teologin i psalmerna. Augustinus kan framstå som självklar i sammanhanget eftersom han formulerar frågor och argument om teologi i förhållande till hymner, samtidigt som Guds allmakt och närvaro alltid gör sig påmind, särskilt i *Om musiken* och i *Bekännelser*.³ Luther relaterar jag till begreppet *deus absconditus* (den fördolde guden) som också är relevant för Tillich. Dimensionen av Guds fördoldhet hör till allmakten eftersom den förknippas med Gud även bortom det som Gud låter människan förstå genom det som uppenbaras (genom korset enligt Luther) eller omfattas av tro. När det gäller valet av Tillich var det snarare han som hittade mig. Jag läste några av hans texter i ett annat sammanhang och drabbades av hans angelägna tilltal i vår tid. Han väjer inte för att komplicera argument om Guds allmakt, vilket tillför en annan kritisk blick av teologin i psalmerna än den som finns hos Augustinus och Luther.

Urvalet av psalmer organiseras i underrubriker utifrån tematik om allmakt: Gud som finns överallt och som omger människan på alla sidor; Gud i förhållande till tiden och rummet samt Gud som

³ För vidare läsning om allmaktstemat hos Augustinus rekommenderas Grabowski 1954.

den fördolde. Genom analysen framträder även andra allmaktsperspektiv utifrån bland annat psalmjagets ord i texterna. Dessa samlas till fem iakttagelser som presenteras i slutet och i korthet redan här eftersom det kan vara värdefullt att ha med sig i läsningen: psalmjaget lovprisar Gud; ber om bekräftelse; bekänner Guds närvaro; vet att Gud vill hennes bästa trots människans brister samt att hon kroppsligt och själsligt längtar efter Gud och uppenbarelsen.

”Du omger mig på alla sidor”

När Gud skapar universum är det något som blir till ur Gud själv. Skapelsen är inte oberoende av sin upphovsmakare eftersom det skulle göra Gud totalt utomstående i förhållande till det som blir till. Gud är dock inte synonym med sin skapelse. En stark position i kristen teologi är att Gud inte är beroende av sin skapelse, en uppfattning som dock har ifrågasatts av feministteologer som exempelvis Catherine Keller. Oavsett var man positionerar sig i den diskussionen så anses människan enligt kristen teologi vara hänvisad till den uppenbarade sanningen eller till det som är skapat för att förstå något om Gud. Det Gud skapar kommer av Gud och är en del av hur Gud framträder i världen. ”Ty i honom är det vi lever, rör oss och är till...” (Apg 17:28) som Paulus säger i sitt tal inför areopagen. Synsättet skulle kunna förväxlas med panteism men är snarare ett argument för att undvika en dualistisk världsåskådning. Föreställningen om Gud som det yttersta, det högsta eller det mest fullkomliga (som Anselm av Canterbury formulerade den) är relaterad till förståelser om Guds allmakt (omnipotens), Gud som allhärskare (pantokrator) och de tillhörande egenskaperna av allestädes närvaro (omnipresens), allvetande (omniscience) och allseende (omnispective).⁴ Skapelsen är beroende av Gud men Gud är inte beroende av skapelsen för sin existens. Det är utifrån denna förutsättning som allmakten tolkas på skilda sätt.⁵

⁴ För en teologisk presentation av begreppen Guds allmakt och allvetande, se Jonsson 2019, s. 97–123.

⁵ De religionsfilosofiska argumenten och forskningen om allmaktsbegreppet

Idén med Skaparen som allsmäktig är inte ny för de kristna utan utvecklas av de tidiga kyrkofäderna utifrån judiska rötter och antikens filosofier. En av dem är Augustinus som ofta beskriver Gud som allvetande och allsmäktig och som också formulerar en filosofi om minne och musik som ett uttryck för Gud som skapare av allt, "Deus, creator omnium". Musiken blir här ett Guds uttryck för en pågående skapelse där människan kan ana Gud. Hans teologi finns det anledning att återkomma till i mina psalmexempel. Det finns också ett flertal ställen i den hebreiska bibeln som beskriver Guds närvaro och inflytande. Ett av de mest tydliga är ur Psaltaren:

Herre, du rannsakar mig och känner mig. Om jag står eller sitter vet du det, fast du är långt borta vet du vad jag tänker. Om jag går eller ligger ser du det, du är förtrogen med allt jag gör. Innan ordet är på min tunga vet du, Herre, allt jag vill säga. Du omger mig på alla sidor, jag är helt i din hand. Den kunskapen är för djup för mig, den övergår mitt förstånd. Var skulle jag komma undan din närhet? Vart skulle jag fly för din blick? (Psalt 139:1-7)

I *Den svenska psalmboken* 1986 finns det flera textförfattare som anknyter till Guds allmakt och allseende. Det är tydligt att temat är rikligt förekommande i psalmer från medeltiden fram till runt sekelskiftet 1900. Psalmer skrivna från 1960-talet och framåt har inte i lika ingående grad studerats inom ramen för denna studie, men tematiken förefaller mindre vanlig där.⁶ Det hör säkert samman med att ord som allmakt blir svårare att använda under moderniteten och det alltmer sekulära samhället. Ett annat skäl är politiskt, att allmakt

är omfattande ska inte fördjupas i denna artikel. Det kunde dock på annan plats vara idé att visa på psalmteologins komplexitet genom att införa olika teologiska positioner om allmakten i relation till en specifik psalm för att visa hur mångfaldigt psalmtexter kan tolkas.

⁶ *Psalmer i 90-talet* (1994) och *Psalmer i 2000-talet* (2006) har jag inte undersökt för denna artikels räkning och de flesta exempel jag analyserar är hämtade ur den ekumeniska delen, det vill säga de 325 första psalmerna i *Den svenska psalmboken* 1986.

och allhärskare hör till ett språkbruk som kan vara svårt att förhålla sig till efter två världskrig. Allmaktsbilderna var användbara under stormaktstiden, frihetstiden och under 1800-talet men är därefter inte tydligt brukbara.

En spännande vinkel ges dock av Paul Tillich när han i en av sina predikningar kommenterar just Psaltaren 139 i relation till Guds allmakt. Sammanhanget är att Tillich efter nazisternas maktövertagande i Tyskland 1933 emigrerade till USA, varifrån han noga följde utvecklingen i det tidigare hemlandet. I hans predikan är det människans litenhet i förhållande till den Allsmäktige som utgör en underliggande kritik mot samtidens fascistiska människosyn: ”Han är Gud endast *därför* att han är omöjlig att fly från. Och endast det som *är* omöjligt att fly från är Gud.” Samtidigt är det begripligt att människan vill fly både Gud och sig själv: ”... en människa som aldrig har försökt att fly Gud har aldrig erfarit den Gud som verkligen är Gud.”⁷ Vad Tillich understryker är att Gud är större än människans föreställning, alltså detsamma som psalmisten ger uttryck för i sin klagan och lovsång. I samma kommentar varnar Tillich också för att beskrivningar av Guds omnipresens och allvetande får människan att föreställa sig Gud som ”... en sak med övermänniskliga kvaliteter”, det vill säga en gud som ersätter den verkliga Guden bortom språket och som det finns anledning att spontant vilja fly från.⁸

Den allmakt och det allvetande som gestaltas i de psalmer som jag har undersökt skildrar inte den fruktan eller det begär att fly som Tillich uppmärksammar. Med en generalisering kan man säga att Gud i senare tiders psalm är mer jämlik än allsmäktig, mer mänsklig än avlägset gudomlig, mer av en närvarande skapare än en allvetande avlägsen kraft. Fast med det sagt menar jag inte att alla äldre psalmer som jag undersöker i denna artikel är entydigt hierarkiska – tvärtom. Inte heller är allmakten frånvarande i senare 1900-talspsalm. Den häpnad och storhet som Augusta Charlotta Lönborg uttrycker finns som ett stråk även i exempelvis Anders Frostensons texter om

7 Tillich 1955, kap. 6 (förf. översättning).

8 Tillich 1955, kap. 6 (förf. översättning).

skapelse och i Olov Hartmans kosmologiska dito. Lönborg diktar 1895: ”Långt bortom rymder vida, längre än solar går, högre än stjärnor tindrar den bedjandes suckar når” (*Den svenska psalmboken* 1986, 212:1). Gud är så oändligt stor att Gud finns långt bortom rymden och det är dit som diktarjagets böner når. Den gnostiska dualism som hennes text skulle kunna tolkas som – ”bortom rymder” – skulle inte stå i linje med Guds omnipresens som omfattar tid och rum, det högsta och det yttersta. Texten behöver dock inte läsas dualistiskt utan kan tolkas som att psalmjaget hänvisar till Gud bortom jagets egen erfarenhet och förståelse. Den Gud som är ”bortom” människans förnuft och perceptioner. Vad som finns därbortom vet enligt en sådan tolkning endast Gud.

I Frostensons texter är Guds närvaro och kärlek ett ”oändligt hem” som han formulerar det i ”Guds kärlek är som stranden” (*Den svenska psalmboken* 1986, 289:1–4). Här är skapelsen ett uttryck för Guds oändlighet och för Guds essens som fullhet (oändlig). Fullhet ska inte förväxlas med en total identifikation med det som människan kan ta till sig i skapelsen, att människans värld skulle vara synonym med Guds oändlighet. Frostensons text lämnar utrymme för den fördolde guden genom analogin ”som”: som stranden och som gräset. Det som kommer av Gud, och även Guds namn, hör till det allvetande som för människan är både uppenbart och fördolt. Marius Timmann Mjaaland, som har studerat Luthers teologi om den fördolde guden, menar att beskrivningar av Gud kan uttryckas med de ”mest tydliga distinktioner och de mest fördolda dunkel”.⁹ Överfört till Frostensons psalm kan man i hans ”som” ana denna spänning mellan tydlighet och dunkel. Gud både är och är som. Med analogin ”som” kan Guds oändlighet antydans genom språket men endast i analogier eller metaforer. Människan kan veta hur skapelsen är och att Gud på ett liknande sätt är som stranden, men att Gud inte är stranden – dock påstås Gud vara ”vind och vidd och ett oändligt hem”.

Olov Hartman beskriver indirekt Gud som en allsmäktig skapare

⁹ Mjaaland 2016, s. 97.

som ”låter stjärnor jubla” i sin trosbekännelse från 1970: ”Vi tror på Gud som skapar världen och är dess Far / Som låter stjärnor jubla och jord och hav / Och hör vart rop ur djupen från sina barn... Vi tror att Gud är mer än världen och rymd och tid / Den förste och den siste av allt som finns / När världen störtar samman är han vårt liv” (*Den svenska psalmboken* 1986, 335:1, 4). Hartmans psalm förutsätter skapargudens närvaro i presens. Det gör att texten rymmer tolkningar av Guds omnipresens, vilket också poängteras i den sista versen där Gud är mer än människan kan förstå av erfarenhet genom tid och rum. Trots psalmjagets kringskurna utblick som människa förutsätts det implicit att det är på det viset eftersom idén om omnipresensen hör till trons och (i den kristna teologin) till logikens sfär. Hartmans psalm öppnar för associationer till *Om musiken* och *Bekännelser* när Augustinus återoppar Ambrosius psalm: ”Deus, creator omnium”. Det görs i relation till Augustinus teologi om minnet, rummet och tiden. Musiken och rytmen är perceptioner varigenom människan kan uppleva Gud. Rytmen i kosmos framkallar skapelsen i ett då, ett nu och i en framtid. Tid och medvetande rymmer, genom musik, en makt att ”samla ihop” skapelsen i gemenskap med Gud. Musik är alltså ett uttryck för ett flöde av performativ skapelse.¹⁰ Detta synsätt på Hartmans psalm ställer hans teologi i en tolkningstradition av augustinsk skapelsesyn där ”... stjärnor jubla och jord och hav”.

Guds allmakt i rummet

Guds allmakt och allseende förekommer på skilda sätt i *Den svenska psalmboken* 1986. Det kan handla om att människor lovar och prisar Gud för Guds makt. Den allsmäktiges position beskrivs då komma ovanifrån till folk som tar emot det som Gud ger, såsom i ”Herren, vår Gud, är en konung” efter original av Joachim Neander 1680 (återgiven enligt Zacharias Topelius bearbetning från 1869): ”Pris vare Herren, som allting / så härligt bereder, / som oss har skapat

¹⁰ Wiskus 2016, s. 336.

och blickar / i nåd till oss neder, ...” (*Den svenska psalmboken* 1986, 2:1). Neander/Topelius inspirerades av Psaltaren 103 som beskriver Guds makt och gränslösa generositet: ”Ty så hög som himlen välver sig över jorden, så väldig är hans nåd över dem som fruktar honom ... Herren har rest sin tron i himlen, allt är underlagt hans välde” (Psalt 103:11, 19).¹¹

I Johan Ludvig Runebergs psalm ”Jag lyfter ögat mot himmelen” (*Den svenska psalmboken* 1986, 210, 1857) är det på samma sätt tydligt vilken riktning som Guds närvaro och allseende har. Den som ber vänder sig i texten mot himmelen med sitt öga. Människan vill se Gud som är ”barnens vän” och det är alltså Gud som förälder som relationen beskriver. Även om Gud i texten inte utlovar något vet den som ber genom tro att Gud är närvarande med sin blick och med sin vilja att lyssna på den som ber. Gud föreställs som en övervakare som vakar över människan och både ser och hör vad hon har för sig. Associationerna går till Psaltaren 139 även om varken Neanders eller Runebergs psalmtexter indikerar att psalmjaget vill fly för Guds blick som psalmisten sjunger (Psalt 139:7), utan istället längtar efter den bekräftelse som Guds allseende ger. En annan bibelassociation är ”Jag ser upp emot bergen: varifrån skall jag få hjälp?” (Psalt 121:1). Det finns en trygghet som efterfrågas men som den sökande ännu inte har. I fråga om riktning så är det i båda psalmerna människan som vänder sig till Gud i himmelen. Gud ges inte något subjekt och relationen kan därför uppfattas som enkelriktad, även om det på olika sätt beskrivs vad Gud gör och vilka egenskaper Gud har.

En angiven riktning mellan den allsmäktige och människan finns även i Laurentius Laurinus psalm ”I himmelen, i himmelen” (1622, bearbetning av Johan Åström 1816). Här sägs det att Gud bor i himmelen, det vill säga ovanför människan om vi med himmelen tolkar en geografisk plats. Det finns goda skäl att inte identifiera himmelen som en specifik plats, utan som en symbol för ”klarhet, glädje och

¹¹ Nisser: *Psalternas väg* I 2014, s. 41.

ljus”.¹² Här finns dock inte en tydlig hierarki, som det gör i ”Herren, vår Gud, är en konung”. Det är inte Gud som blickar ned utan istället människan som med säkerhet vet att där Gud finns kommer allt att bli underbart. På den platsen eller i det tillståndet kommer inte endast Gud att se mig utan även människan att se Gud ”ansikte mot ansikte”. Då är inte längre något fördolt utan allt ska lysa av en av sol som ”aldrig nedergår och evigt oförmörkad står” (*Den svenska psalmboken* 1986, 169:1, 2).

Att se Gud ansikte mot ansikte är det enligt de bibliska berättelserna få som har fått vara med om. Där beskrivs hur Jakob får se Gud ansikte mot ansikte när han brottas med en okänd man eller ängel (1 Mos 32:30). Huruvida Mose får se Gud eller inte råder det viss osäkerhet om. Det sägs att Gud talar med Mose ”som en människa talar med en annan” (2 Mos 33:11), men kort därefter sägs att Mose ska få se Herrens härlighet, höghet och prakt men ”Mitt ansikte kan du inte få se, ty ingen människa kan se mig och leva” (2 Mos 33:19–20). Guds utvalda folk erbjuds en möjlighet att få se Gud, men folket är rädda och går inte upp på berget där Herren visar sig i elden. Istället får Mose förmedla det som Gud säger ansikte mot ansikte när Herren talar till honom ur elden på berget (5 Mos 5:4). I en kristen kontext är Paulus ord mest välkända, de om vår blick som är skum i detta liv men som kommer att klarna när allt uppenbaras: ”Ännu ser vi i en gåtfull spegelbild; då ska vi se ansikte mot ansikte.” (1 Kor 13:12).

Utöver den jämställda riktningen av det synliga ansikte mot ansikte i psalm 169, upprepas även en annan riktning som är mindre jämlik. Relationen mellan Gud och människa är den mellan den skapade och Herren Gud, Herren Sebaot. Det är alltså härskarornas Herre, den Gud som är omgiven av hela skapelsen och alla dess väsen i form av änglar, stjärnor och allt som finns till på jorden och i rymden. I vers sex återfinns detta tema med ”alla väsens far”. Trots denna väldighet intygar psalmjaget att människan ska se Gud liksom den Allseende nu och alltid ser människan.

¹² Nisser *Psalternas väg* I 2014, s. 444.

En form av jämlikhet, trots Guds allmakt och allvetande, uttrycks i Carl Olof Rosenius text ”Var jag går i skogar, berg och dalar” (1847, bearbetad av Ragnar Holte 1986). Här är vännens omnipresens påtaglig vart än jaget tar vägen i naturen. Liksom i Wallins psalm ”Var är den Vän” (*Den svenska psalmboken* 1986, 305:1) hör psalmjaget hans röst.¹³ Gud visar sig i sin skapelse, men till skillnad från Wallin som söker vännen överallt är det i Rosenius text vännen som följer människan – likt en herde som följer sin hjord eller likt den Gud som ger råd och vars ”blick skall följa dig” (Psalt 32:8). När Wallins hjärta brinner av längtan efter vännen, kan psalmjaget i Rosenius text höra den osynlige. I den fjärde versen följer herdemotivet i Ragnar Holtes bearbetning, men inte i Rosenius originaltext. Bearbetningen anknyter därmed till den inledande bilden av vännen som följer psalmjaget var jaget än går. Hos Rosenius lyder texten: ”Följ mig, huldaste uppstungna hjärta / på den väg jag genom öknen går.” Här är det alltså jagets inre som ska följa jagets vilja vilket tyder på en klyvning inom jaget. I Holtes version formuleras samma rader: ”Endast du, Uppståndne, kan mig frälsa / endast du är med mig var jag går” (*Den svenska psalmboken* 1986, 251:4), vilket återknyter till de inledande raderna om vännen som följer människan överallt.¹⁴

Det faktum att Wallins och Rosenius möte med vännens omnipresens sker genom hörseln är teologiskt relevant (Wallin använder också synen och luktsinnet när psalmjaget ”ser hans spår” och känner honom ”i den luft jag andas”). Hörseln är central även för Augustinus. Det är det sinne varigenom han menar att Gud närmar sig honom. Det är inte oväsentligt med tanke på den betydelse som han ger hymn och musik i sin teologi. Det är inte en synlig bild av Gud han skriver om i *Bekännelser*, utan Guds röst:

... att de då har riktat denna människas öra mot honom som har gjort dem, och han själv ensam talar, inte genom dem utan genom sig själv, så att vi hör hans ord inte genom en

¹³ För en mer detaljerad analys av Wallins psalm, se Wigorts Yngvesson 2019, s. 32–56.

¹⁴ Bernskiöld *Psalmernas väg* II 2017, s. 133.

lekamlig tunga eller en ängels röst, inte i åskans dån eller i gåtor och liknelser, utan det är honom själv vi hör, honom som vi älskar i allt detta, honom själv utan dessa hinder.¹⁵

Augustinus utvecklar stora delar av sina argument om Guds allmakt utifrån en skickligt konstruerad metafilosofisk retorik i uppbyggnaden av *Bekännelser*. Där finns hörseln, musiken och rytmen som ett återkommande tema för Guds närvaro. Den synpunkten understryks av Jessica Wiskus som argumenterar på ett övertygande sätt. För Augustinus tycks "... tänkandet själv vara rytmiskt ...", det vill säga stå i samklang med Guds omnipresens och uppfattas genom rytm och hörande. Wiskus upptäcker att konstruktionen av hela boken bärs av sången: "Det är sjungandet – denna musikaliska och rytmiska repetition – som genom [psaltar]psalmerna strukturerar helheten av Augustinus verk."¹⁶ Det betyder dock inte att hörandet är en lätt sak. Augustinus beskriver hur han förleds av skönheten i musiken och sången. Det är sin egen bristande förmåga han klandrar: "Men när det händer mig att jag grips mera av sången än av det som sjungs, då erkänner jag att jag syndar och förtjänar straff..."¹⁷ Återkopplat till Wallins och Rosenius beskrivning av att höra Guds röst, kan Augustinus förståelse överföras även på deras psalmtexter. Att höra vännens röst är det som beskrivs i texten, den omedelbara berättelsen. Att sjunga om att höra står sedan i samklang med vännens röst genom tid och rum, genom sjungandets rytm och hörbarhet i den allsmåktiges oändlighet. Psalmjaget kan söka Guds röst i skapelsen, men när hen inte uppfattar Guds närvaro så är bristen människans och inte Guds.

15 Augustinus, IX: 10, 25: "...et loquatur ipse solus non per ea, sed per se ipsum, ut audiamus verbum eius, non per linguam carnis neque per vocem angeli nec per sonitum nubis nec per aenigma similitudinis, sed ipsum, quem in his amamus, ipsum sine his audiamus, sicut nunc extendimus nos et rapida cogitatione attingimus aeternam sapientiam super omnia manentem, se continetur hoc et subtrahantur aliae visiones longe inparis generis..."

16 Wiskus 2016, s. 330, 335 (förf. översättning).

17 Augustinus, X: 33, 50: "...tamen cum mihi accidit, ut me amplius cantus quam res, quae canitur, moveat, poenaliter me peccare confiteor..."

Allmakt och allseende i tiden och genom ordet

Det finns psalmer som förutsätter Guds omnipresens utan att använda ord som antyder också allmakt. Ett exempel på det är Britt G. Hallqvists översättning av Johannes Kirkegaards ”Blott i det öppna” (*Den svenska psalmboken* 1986, 90, från år 1972). Här antas det indirekt att Gud ser och vet allt. Istället för att beskriva Guds allmakt riktas budskapet till människan som behöver öppna sig och vilja låta sig bli sedd. Endast då ”har du en möjlighet”. När människan öppnar sig kan hon stiga ut i ”det fria” som redan finns närvarande. Öppenheten äger rum nu och i framtiden och utgår från människans vilja att vara med Herren i ”Guds framtid”.

Återigen kan kopplingar göras till Tillichs predikan över Psaltaren 139. Han driver dock uppfattningen längre än Kirkegaard/Hallqvists ömsinta påpekande om öppenhetens möjligheter. För Tillich är öppenheten fundamentalt omskakande. Den människa som ställer sig frågan kommer omedelbart att vilja fly. Det är alltså inte bara att öppna sig. Kontrasten kan handla om mötet med ”trivselguden” versus den väldige och allsmäktige. Människan riskerar alltid att skapa sig egna bilder av Gud som är tillräckligt bekväma att öppna sig för. ”Det finns inget skäl att fly från en gud som inte är något annat än en välvillig fader, en fader som garanterar vår odödlighet och slutliga lycka.”¹⁸ Är det en sådan gud Kirkegaard/Hallqvist skriver om? Det ligger nära till hands att uppfatta det så. Det är trivselguden snarare än den väldige som psalmisten och Tillich vill fly från. Att öppna sig kan enligt Tillich vara det svåraste som finns: ”Ingen vill bli *känd*, även när vi inser att ens hälsa och räddning är beroende av sådan kunskap. Vi önskar inte ens att vara kända för oss själva.”¹⁹ Ytterligare en tolkning kommer från Kirkegaard själv som inspirerades av Martin Bubers filosofi om Jag och Du, det vill säga att Jag inte kan bli till utan relation till ett Du. I den meningen har människan ”blott i det öppna” möjlighet att slippa kvävas och förtvina.²⁰

18 Tillich, 1955, kap. 6 (förf. översättning).

19 Tillich, 1955, kap. 6 (förf. översättning).

20 Nisser och Bernskiöld *Psalmernas väg* 2014 I, s. 248.

Inte heller i Carl Bobergs text ”O store Gud” (1885, bearbetad i psalmkommittéarbetet 1984) är det den fruktade guden som beskrivs. I Bobergs text anges ingen riktning för Guds allmakt även om den nämns redan i andra raden. Det är dess konsekvenser som framhävs, konsekvenserna av att skapa och inverka på allt som finns: ”O store Gud, när jag den värld beskådar / som du har skapat med ditt allmaktsord, / hur där din visdom väver livets trådar / och alla väsen mättas vid ditt bord” (*Den svenska psalmboken* 1986, 11:1). Det är alltså inte endast människan som tar del av Guds allmakt, utan alla väsen. Makten sägs inte komma ovanifrån utan finns i världen som jaget befinner sig i. Boberg berättade femtio år efter att psalmtexten skrevs att den hade kommit till i samband med ett starkt åskväder i Mönsterås där han bodde, men Inger Selander har rest källkritiska reservationer om denna utsaga.²¹ Oavsett hur det förhåller sig med textens uppkomsthistoria kan människan uppleva sin litenhet inför naturens krafter när de sätts i spel och för jaget i psalmen leder det till en lovsång till den allsmäktige.

Även i John Marriotts psalm ”Du för vars allmaktsord” (1813, översättning av August Michael Posse 1887), är det ordet som förmedlar Guds allmakt. I denna psalm är det tydligt att makten förknippas med Skaparen: ”Du för vars allmaktsord / mörkret från öde jord / förr tvangs att fly, / se, än är jorden skum, / öde är mångt rum; / sänd evangelium, / låt dagen gry.” (*Den svenska psalmboken* 1986, 19:1). Ordet ”förr” innebär att allmaktsordet har kraften att skingra mörkret från jorden (1 Mos 1: 2–3) men att jorden trots det är präglad av dunkel. Det är evangeliet, alltså återigen ordet, som kan återkalla ljuset. Den makten har inte människan utan förändringen kommer från den allsmäktige och gäller hela världen. Det universella temat kommer in i Posses översättning enligt Per Olof Nisser. Posse ”knyter rörelsen ut mot världen och ljusets genombrott tydligare till treenigheten [än Marriott]”.²² Undertexten kan ge läsaren associationer till missionerande inslag eftersom ”sänd evangelium” i

²¹ Selander *Psalmer nas väg* 2014, s. 64.

²² Nisser *Psalmer nas väg* 2014 I, s. 85.

första versen och ”vida kring världen all, ditt: Varde ljus!” i den fjärde versen kombineras med det inledande allmaktsordet. Oavsett det möjliga missionerande inslaget påstås att jorden är ”skum”, vilket kan tolkas som att sikten är skymd för människan att se sin Skapare ”ansikte mot ansikte”. Gud är med sitt allmaktsord upphov till allt, uppenbarad genom evangelium och samtidigt fördold. Det uttrycks inte någon fruktan inför att bli känd, som Tillich skriver, utan den som har tro hör till Gud och då finns det ingen anledning att vara rädd eller förtvivla.

I Jeanna Oterdahls ”O du som ser, o du som vet” (*Den svenska psalmboken* 1986, 227, från 1910) är det inte allmaktsordet utan den allseende och allvetande som jaget tilltalar. Gud ser och vet ”vart stackars väsens hemlighet”. Hos människan kan inget döljas hur mycket hon än skulle vilja. Guds blick och kunskap sägs också sträcka sig utöver det som tydligt framträder i världen, även inuti människan. Det finns dolda djup inom oss som inte ens vi själva har tillträde till, men Gud har insyn i ”mitt väsens natt och dag”. Återigen går associationen till Psaltaren: ”Du är förtrogen med allt jag gör” och ”Du kände mig alltigenom, min kropp var inte förborgad för dig, när jag formades i det fördolda, när jag flätades samman i jordens djup. Du såg mig innan jag föddes” (Psalt 139:3b, 14b–16a). Inför det faktum att jaget är (er)känt uppmanar jaget Gud: ”Tag allt jag äger i din hand.” Det är en uppmaning, eller en bön, om överlåtelse eller uttömmande (*kenosis*) inför den allvetande. Jaget hoppas att Gud ska rensa bort det som skiljer henne från Gud genom ”din renhets brand”. Psalmen sjunger med Augustinus om samma slags längtan efter befrielse från synden, från det som håller Gud och människan skilda åt. Jaget vet inte vad som är på gång och vilka vägar som väntar i framtiden, men även om det är ”smärtornas och dödens stig” hoppas jaget att lära sig vilja gå den rätta vägen. Här är det alltså inte tilliten genom tro eller Guds handlande som ska leda jaget, utan förhoppningen om att få lära sig att vilja. Jaget ber om att få bli uppfostrad eller upplyst av Gud så att jaget kan gå på egen hand. Det är möjligt eftersom den allvetande redan från skapelsens början ”ville mening i mitt liv”. När Oterdahl ber att få lära sig att gå vägen

på egen hand så handlar det inte om att göra sig oberoende av Gud. Snarare vill jaget att deras viljor ska sammanflätas. Ingen kunskap kan ju föregå den allvetande och inget kan göras som den allseende inte redan vet, men jaget kan be om att låta sig uppfyllas av den vilja som sammanfaller med hennes skapares. Hur den viljan kommer att ta sig uttryck och hur vägen ser ut hör till det som är fördolt för människan, men till det som är uppenbart för den allvetande och allseende. Därmed knyts perspektivet om skaparens mening och jagets vilja samman med psalmens inledning av den Gud som ser och vet "... vart stackars väsens hemlighet...".

Den fördolde guden – deus absconditus

En av de mest uppskattade och uttrycksfulla psalmerna som finns i *Den svenska psalmboken* 1986 är Elis Malmeströms "Gud, för dig är allting klart" (*Den svenska psalmboken* 1986, 217, från 1936, 1965).²³ Inledningen är stark och omedelbar med sin öppna bekännelse, sitt erkännande eller uttömmande (*kenosis*). Det finns något som är dolt för människan, men för Gud är det uppenbart. Genom att i bekännelsen ta sin utgångspunkt i det som den skapade inte vet, ger hon utrymme för det fördolda. I första versen vet vi som läsare inte i vilket tillstånd jaget befinner sig. Hon kan uppgivet eller i vrede ha avslutat sitt inre motstånd mot den allsmäktige, såsom psalmisten gör i Psaltaren 139. Eller hon kan i tillit konstatera att människans egen förmåga är begränsad. Eller hon kan känna djup glädje över att det finns någon som vet vad som är fördolt. Malmeström fullföljer positionen till den fördolde psalmen igenom fram till sista raden då något ändras. Jaget konstaterar att den fördolde ser jaget i dunklet, att den fördolde är allra närmast, att all Guds "nåd är öppen famn" och i sista raden är det den uppenbarade (*deus revelatus*) som vill he-

23 I den kvantitativa undersökningen *Psalmbokens användande* som genomfördes sommaren 2018 anger präster och kyrkomusiker i Svenska kyrkan att psalm 217 i *Den svenska psalmboken* 1986 hör till den mest uppskattade psalmskatten både vad gäller "den dolda skatten" och "om du endast får välja en enda psalm". Se Wigorts Yngveesson 2019, s. 251ff.

lighet och ”är barmhärtighet”. Jaget konstaterar detta men vet det inte. Det är inte en kunskap på samma sätt som det jaget vet om sig själv: att befinna sig i dunkel, att längta efter att förstå meningen, att sakna närhet och att befinna sig i djupaste tvivel. Genom tro lämnar jaget över sig själv och sitt liv. Tolkningen av Malmeströms text står delvis i linje med Luthers teologi om den fördolde, men inte helt. Snarare tenderar Tillichs synpunkter på begreppet, som jag presenterade ovan, att stå närmare Luthers och Augustinus uppfattning om komplexiteten av det apofatiska som rymmer den väldige, den en människa kanske inte vill möta eller bli känd av, som Tillich formulerar det.

När Luther lägger fram sina argument om Gud som fördold betonar han att alla försök att beskriva Gud är förgäves. Bakgrunden för Luther är hans meningsutbyte med Erasmus av Rotterdam och handlar specifikt om predestinationsläran, om den kunskap som är fördold i förhållande till den yttersta domen och det eviga livet. Utöver den kunskap som människan får genom skapelsen och förnuftet (*theologia gloriae*) går vägen till kunskap om Gud via korset (*theologia crucis*). Luther influerades av Dionysius Aeropagitas negativa (apofatiska) teologi, såsom i hans utläggning 1513 av Psaltaren: ”Han dolde sig inne i mörkrets tält, i molnens fuktiga massor” (Psalt 18:12), men fördjupar inte mystikens tradition om det fördolda eller den negativa, apofatiska teologin. I Psaltarens vers beskrivs Gud som dold och obegriplig i relation till människans kunskap. I en analys av Marius Timmann Mjaaland, angående Luthers teologi om den fördolde, är det framför allt två verk som framhålls: *Heidelbergdisputationen* 1518 och *De servo arbitrio (Om den trålbundna viljan)* 1525.²⁴ Även en apofatisk teologi kan bli fast i sin egen begreppslogik med en ändlös kedja av negationer, men den hjälper Luther att forma viss kritik gentemot skolastikens dogmer. ”Istället för att vara ett svar på alla frågor, har Guds eget namn blivit en fråga, ett sätt att ifrågasätta grunderna för skolastikens teologi och metafysik.”²⁵ Enligt Mjaa-

24 Mjaaland 2016.

25 Mjaaland 2016, s. 91 (förf. översättning).

land finns det hos Luther två tolkningar av *deus absconditus*: den fördolde bortom det som kan förstås (den apofatiska synen i linje med Dionysius) versus den fördolde guden som uppenbarar sig i lidande och svaghet på korset (*theologia crucis*), en tolkning som ”drar det fördolda tillbaka in i världen”. Tolkningarna leder till radikalt olika teologier: ”Denna *immanenta* transcendens avbryter processen av rationell reflektion vid dess svagaste punkt [Guds död]; avbryter och destruerar det varligt konstruerade Gudsbegreppet med respekt för omnipotens, varande, härlighet och perfektion.”²⁶ I korsets teologi är Gud uppenbarad men i sin allmakt är Gud fördold för människan. Liksom Tillich pekar även Mjaaland på den radikala potentialen med Guds död i förhållande till Guds allmakt. Sammantaget leder bilderna av Gud bortom språket. Även om man följer Luthers argument om Gud som uppenbarad genom korset är varje föreställning om Guds död ändå obegriplig. Människan kan inte rationellt eller emotionellt omfatta vad det innebär. Hon kan endast tro.

Vad gör Luthers förståelse av den fördolde guden med Malme-ströms psalmteologi? Det är den fördolde som finns i lidande och svaghet som närvarar i psalmen, snarare än den fördolde i Dionysius apofatiska mening. Jaget förstår inte vem Gud är men det är inte relevant för jagets tillit till att den fördolde kan hjälpa jaget att ”gå i tro den väg du går”. I en tidigare version hade texten sju verser. Där lyder samma passage: ”Och om jag ej mer förmår / Se i tron den väg du går, / Led mig som ett barn vid hand / Genom natt till ljusets land.” Här framhålls kontrasterna mer mellan ljus och mörker, svaghet i tro och tillit till den fördolde som leder jaget till ljuset.²⁷ I den nuvarande versionen är det dock tydligt att jaget upplever den fördoldes förmodade allseende som en närvaro av någon som vet vad lidande innebär, även ”i dunklet ser du mig”.

Allmakten och allvetandet är förstås också framträdande i samband med den yttersta domen. När den inträffar vet ingen utom Gud: ”En herrdag i höjden är vorden besluten / av Konungen i

26 Mjaaland 2016, s. 93.

27 Bexell *Psalmernas väg* II 2017, s. 42. Den första versionen trycktes i Karlstads stiftsblad 1937 och skrevs i familjesorg 1936.

det himmelska land” (*Den svenska psalmboken* 1986, 315:1, text från gammal nordisk sång, tryckt 1718). Att domen över alla kommer att äga rum är tydligt, men däremot är det fördolt vilka som hör till de trogna respektive de otrogna. Nisser tolkar det som att texten ”lämnas öppen för läsarens prövning av sig själv”.²⁸ Det faktum att domen kommer att äga rum hör till uppenbarelsen, men resultatet av det uppenbarade vet ingen utom den allvetande och fördolde.

Den fördolde guden skildras även i exempelvis Johan Olof Wallins ”Vänligt över jorden glänser” (1818, i bearbetning av Britt G. Hallqvist 1986, vers ett är oförändrad) där det himmelska hoppet uppfattas närvara i form av en glänsande stråle.²⁹ I förhållande till den jordiska form som människan upplever världen, kan hon genom trons öga se hur ”evighetens sol går opp”. Jaget ber om att Gud eller Kristus ska visa sig på ett sätt som jaget kan förstå, det vill säga genom de sinneserfarenheter som människan uppfattar världen genom: ”Ack, så stilla att mitt öga / hennes sken [evighetens sol] fördraga må / och Guds dolda råd förstå” (*Den svenska psalmboken* 1986, 34:1). En reflektion kan göras kring Wallins val av genus. Oavsett om det endast är, eller inte är, en rytmteknisk fråga för Wallin benämns Kristus, evighetens sol, i femininum. För en teologisk tolkning kan det innebära en reflektion över Guds fördoldhet som följer i bisatsen, nämligen att Gud, som i kulturell mening uppfattas som maskulinum, här inkluderas av solen som grammatiskt femininum. Kopplingar kan också göras till visheten, det vill säga till det platoniska och kristet mystiska begreppet *sofia*. Associationen är inte så långsökt som man kan tro med tanke på Wallins influenser från platonisk filosofi, men även i relation till Paulus ord om Guds vishet: ”Vad vi förkunnar är Guds hemlighetsfulla vishet, som var fördold men som redan före tidens början av Gud var bestämd att leda oss till härlighet” (1 Kor 2: 7). Ytterligare en tolkning av Guds fördoldhet kontra uppenbarelse görs av Nisser som i den sista versens ”Milda sken av Faderns ära” kopplar bildspråket med skenet till *doxa*, det

²⁸ Nisser *Psalternas väg* II 2017, s. 282. Herrdag betyder riksdag.

²⁹ Nisser *Psalternas väg* I 2014 s. 119.

vill säga ”det ljus som utgår från Guds väsen” och som är så starkt att det ”är outhärdligt för det jordiska ögat”. Skyn är det moln som både ”döljer men också avslöjar ljuset”.³⁰

Även i Samuel Johan Hedborns psalm ”Nu segrar alla trognas hopp” (1811, bearbetning av Wallin 1819) sjunger man i andra versen om den fördolde guden: ”I nåd och sanning bland oss bor / den dolde Guden, mild och stor, / en Frälsare för alla. / Vi skåda nu hans härlighet / som ende sonens härlighet / och till hans fötter falla.” som i de två sista raderna kompletteras med *deus revelatus*: ”Gud förklarad / och hans kärlek uppenbarad!” (*Den svenska psalmboken* 1986, 132:2). Hos Hedborn framstår den dolde guden inte som ett mysterium bortom språket. Istället tillskrivs den dolde guden egenskaper av igenkänning för människan (*theologia crucis*): ”Nåd och sanning”, ”mild och stor” och ”en Frälsare”. Tvärtemot Luthers argument är fördoldheten hos Hedborn något vi kan uppfatta som Guds härlighet. Det är alltså inte teologiskt sett den mystiska fördolde guden som Hedborn beskriver utan helt igenom den uppenbarade (*deus revelatus*) vilken omskrivs i sista raden. Hedborns text genomgick ett flertal revideringar av olika personer innan den antogs i 1819 års psalmbok. I originalet finns Maria företrädd i vers två. Hon togs bort och istället betonas inkarnationens gud, med Nissers ord: ”...den dolde guden är nu uppenbarad i Kristus och har i honom synliggjort sin kärlek till människan.”³¹

Den fördolde guden är ingen som människan kan förstå. Somligt ligger dolt i ett mysterium om hur Gud agerar och varför. Det erkänns omedelbart av Emil Gustafson i hans ”Hur underlig är du i allt vad du gör” (*Den svenska psalmboken* 1986, 268:1, från 1886). Det verkar dock inte spela någon större roll om den fördolde kan förstås eller inte eftersom psalmjaget är övertygat om att den väg som den fördolde leder människan på ”är den bästa ändå”. Det är inte tvivel som genomsyrar psalmen, trots okunskapen, utan ett konstaterande: ”Hur underlig är du i allt du gör, / vem kan dina vä-

30 Nisser *Psalternas väg* I 2014 I, s. 119f.

31 Nisser *Psalternas väg* I 2014, s. 349.

gar förstå?” Just denna tanke om Guds outgrundliga vägar används då och då som en farlig kliché för att bemöta människors uppriktiga tvivel om Guds mening. Den fällan undviker Gustafson genom att lämna svaret på frågan öppen och istället hänvisa till trons perspektiv och övertygelse.

Den fördolde är dock inte fördold särskilt länge eftersom han ger sig till känna redan i följande vers där man får förmoda att det är Gud som talar till den undrande: ”Här nere du vet ej, mitt barn, vad jag gör, / men du skall få se det en gång” (*Den svenska psalmboken* 1986, 268:2). Genom Guds tilltal låter Gud människan förstå att hon är ”nere” medan Gud underförstått talar ovanifrån. Dessa positioner behöver inte tolkas som att Gud framträder som den allsmäktige som vill visa den frågande till rätta. Svaret är snarare ett intyg om att den tilltro som visas i vers ett stämmer och att allt ska uppenbaras så småningom. Psalmen publicerades först i Helgelseförbundets sånghäfte *Betlehemsstjärnan* (1886). Inger Selander betonar teologin om helgelsen: ”Att följa Kristus och överlåta sin vilja åt Gud kan medföra lidande, men den troende har att stilla böja sig för Guds fostran.”³² Inställningen genomsyrar texten. Det finns inget av upproriskhet eller tvivel hos jaget trots att man anar att en svår erfarenhet kan ha föranlett den inledande frågan, inte minst med tanke på att Gustafsons liv präglades av fysiskt och psykiskt lidande. Återigen är det rimligt att associera till Psaltaren, inte minst ordet ”underlig”: ”Du skapade mina inälvor, du vävde mig i moderlivet. Jag tackar dig för dina mäktiga under, förunderligt är allt du gör” (Psalt. 139:13–14) eller Herrens ord till Jesaja: ”Liksom himlen är högt över jorden, så är mina vägar högt över era vägar, mina planer högt över era planer” (Jes. 55:9).

32 Selander *Psalternas väg* II 2017 s. 168. Selander grundar delar av sin artikel på Joel Halldorfs avhandling *Av denna världen? Emil Gustafson, moderniteten och den evangelikala väckelsen*. Skellefteå: Artos, 2012.

Sammanfattning

Inte i någon av de psalmer med allmaktstema som jag har analyserat i *Den svenska psalmboken* 1986 ifrågasätts Guds allvetande, allseende och allestädesnärvaro. Egenskaperna tas för givna även om människan inte fullt förstår vad de innebär. Det finns ingen rädsla eller något behov av att fly den allsmäktige, inte som det kan gestaltas i Psaltaren, hos Augustinus eller Tillich. Istället är människans förhållande till den allsmäktige och allvetande en påminnelse om människans bristande förmågor, insikter och kunskaper. En kritik mot teologin i psalmerna är att avsaknaden av fruktan inför den allsmäktige kan leda till trivselgudsteologi. Att för lite utrymme ges åt det som människan inte förstår.

Många metaforer för allmakten framstår som hierarkiska, det vill säga att Gud finns i himmelen och ser ned på människan eller att människan är värnlös inför Guds makt att genomskåda allt det hon företar sig och tänker. Hierarkin behöver inte tolkas som att Gud övervakar människan med sin makt, utan kan också förstås som att Gud genom människans oförmåga och brister inte kan leva i full gemenskap mer den uppenbarade – inte förrän ”i himmelen” när Gud ska bli allt i alla. Men det finns också bilder där Guds allmakt uttrycks som en ömsesidig och jämlik längtan där Gud förvisso har all makt och kunskap men vill komma nära människan på ett kärleksfullt sätt, som en vän, ansikte mot ansikte.

Genom analysen har fem teman framträtt:

- 1 Psalmjaget lovprisar Gud för Guds allmakt i det som pågår och i det som ska komma, vilket också inkluderar domen.
- 2 Psalmjaget ber om att bli sedd, hörd och bekräftad.
- 3 Psalmjaget vet eller uttrycker visshet om att Gud närvarar även i det djupaste mörker. Genom Guds egen död når Guds allvetande och närvaro in i lidandet.
- 4 Psalmjaget vet att hon är övervakad och att alla hennes brister är synliga för Gud, men hon vet samtidigt att Gud vill hennes bästa – även när svårigheter kommer i hennes väg.

- 5 PsalMJaget längtar efter att få se och erfara Gud såsom Gud ser och erfar människan, det vill säga en längtan efter uppenbarelseens ljus. Hon vill låta sin egen vilja bli densamma som Guds.

Analysen här har visat att de flesta psalmer i *Den svenska psalmboken* 1986 med allmaktstema skrevs under 1800-talet och tidigt 1900-tal. Det är intressant och skulle kunna fördjupas i vidare studier om den tidens teologiska och politiska influenser på allmaktstemat.

Summary

Susanne Wigorts Yngvesson, D. Th., Professor in Systematic Theology
University College Stockholm, Stockholm School of Theology
susanne.wigorts.yngvesson@ehs.se

This study treats the topic of the omniscient and omnipotent God in Swedish hymns, predominantly from the Swedish Hymnal of 1986 (*Den svenska psalmboken*). A number of hymns are analysed through the hermenutical lens of St. Augustine, Martin Luther (with special emphasis on Marius Timmann Mjaaland's analysis of the same topos in Luther's writings) and Paul Tillich. The author concludes that the concept of God as all-seing and all-powerful is particularly prominent in hymn-writing from the nineteenth and twentieth centuries, with a possible decline of frequency after the 1960s. The omniscience and the transcendental properties are in the hymn texts not articulated as awe-inspiring or dominant, but as a source and aim of transcendental yearning and comfort in relation to earthly life. These tendencies in the hymns studied are identified as five central conceptual topics of God's nature and properties.

Källor och litteratur

- Augustinus, Aurelius, 2003, *Bekännelser* (översättning: Bengt Ellenberger). Skellefteå: Artos.
- Augustinus, Aurelius, 2017, *De musica* [Om musiken], red. Martin Jacobsson. Berlin: De Gruyter.
- Bibel* 2000, Stockholm: Verbum.
- Den svenska psalmboken*, 1986, Stockholm: Verbum.
- Grabowski, Stanislaus J., 1954, *The All-Present God: A Study in St. Augustine*. Herder: St. Louis.
- Halldorf, Joel, 2012, *Av denna världen? Emil Gustafson, moderniteten och den evangeliska väckelsen*. Diss. Uppsala universitet. Skellefteå: Artos.
- Jonsson, Ulf, 2018, *Med tanke på tron: En introduktion till fundamentalteologin. Band 1. Naturlig teologi*. Skellefteå: Artos.
- Mjaaland, Marius Timmann, 2016, *The Hidden God: Luther, Philosophy, and Political Theology*. Bloomington, Indiana University Press.
- Psalmer i 2000-talet*, 2006. Stockholm: Verbum.
- Psalmer i 90-talet*, 1994. Stockholm: Verbum.
- Psalmernas väg: Kommentarer till text och musik i Den svenska psalmboken*. Wessman, Visby, 2014 (bd I) 2017 (bd II).
- Tillich, Paul, 1955, *The Shaking of the Foundations*, New York: Scribner.
- Wigorts Yngvevesson, Susanne, 2019, *All din nåd är öppen famn. Psalmernas sjungna teologier*. Stockholm, Verbum.
- Wiskus, Jessica, 2016, "Rhythm and Transformation Through Memory: On Augustine's *Confessions* After *De Musica*", *Journal of Speculative Philosophy* 30, s. 328–338.

